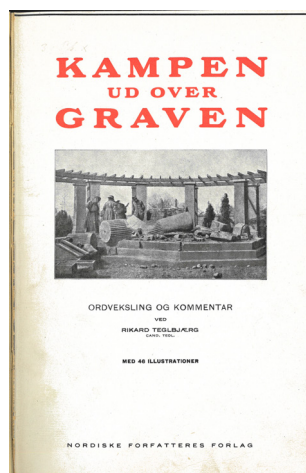

Kampen ud over graven

Debatten om krigergrave 1918

Af Carsten Bach Nielsen

Lektor

Rikard Teglbyrgs debat-bog *Kampen ud over Graven* fra 1917 var et talerør for Karl Larsen og et forsvar for Tyskland i Verdenskrigen.

Første Verdenskrig vendte op og ned på europæernes forestillinger og værdier. Aldrig havde man oplevet en krig så total, rå og omfattende som den, der rasede 1914-1918. I det neutrale Danmark kunne der føres nogenlunde afbalancerede debatter, der berørte flere af de lande, der var involveret i krigen. Også her var der dog åbenlyse tilhængere enten af aksemagterne Tyskland og Østrig eller ententen Frankrig, England og Rusland. Det kom til udtryk i en længerevarende avisdebat i 1917, der i 1918 blev udgivet i bogform af teologen Rikard Teglbyrg. Titlen *Kampen ud over Graven* stammede fra to kronikker af Karl Larsen i *Politiken* 12. og 13. juni 1917. Bogen var hovedsageligt forsynet med illustrationer fra slagmarkerne.

Debatten var foranlediget af, at medlem af Det Franske Akademi, dramatikerhen Henri Lavedan, den 3. maj 1917 publicerede en artikel, "L'autre occupation", i det illustrerede magasin *L'Illustration*, som han var redaktør af. Den handler om de dødes landvinding: anlæggelsen af tyske militærgravpladser i det okkuperede land i Frankrig. Det er en forrygende antitysk udladning. Lavedan ser ikke små, rørende, naive og i hast indrettede gravpladser, men –

Man har villet rejse rigtige Gravmæler, solide, varige, og saaledes gratis erhverve sig fransk Jord for tid og Evighed. Til dette afskyelige Arbejde har vi – ak, mod vor Vilje! – leveret alt Materiale. Med undtagelse af Liget, som kommer fra dem, kommer alt det øvrige fra os, og tilhører os. Man har røvet det fra os. Jorden er vor Jord, Skoven vor Skov, Stenen vor Sten. Det er vore Kors – vore ædle Kors af Jern! – som er blevet deres, deres sidste. Det er vore Graves Beslag og Gitre, som nu dækker og omgiver Fjendens jordiske Levninger i stille, værnet Ro. De har plyndret vore Søvnens Haver og gjort vore sovende besiddelsesløse.

Lavedan hævder, at franske kirkegårde er blevet plyndret for

materialer. Ved denne helligbrøde har tyskerne opført deres "Kommandantur-Søjlehaller, deres Templer med Kapitæler i forløren græsk og uægte romersk Stil, deres lutherske Portaler, deres hæslige kubiske Opstabling af Murværk". På resterne af de franske, kristne sten har tyskerne

udskåret nogle plumpe Afgudsbilleder af en lav Kunststart, hvor "Müncheneren grænser til den Vilde", Statuer af Kaserne-Apolloer og nøgne Krigere, som de tror, er antike, og som stinker af "Oberleutnant"... Og blandt vore Takstræer, der er tilklippede som Pikkelhuespidser, midt mellem vor Cypresser, paa Blomsterbede i vort Grønsvær rejser sig nogle pluskæbede Figurer af Germaniaer og Minervaer med Midjer som Krotøse, et Slags onde Engle med Ansigtstudtryk som en domfældt Professor, men med Bryster som en Fjællebodsherakles, støttende deres Kvæler-Hænder på Grebene af nogle kæmpemæssige Sværd ... Føj hertil Løverne, Ørnene, Grifferne, Sfinxerne, Siegfriedsværdene, Opera-Skjoldene, Blomsterpigerne og Guddommene fra Rhinen, der græder ved Urner som Ølseidler, al den Wagnerske Mytologis Ragelse hugget ud på Stenen eller Marmoret fra vore Slottes Kamminer ... den dybere Hensigt, den herskende Tanke træder klart for Dagen bag den Dødningsforfængelighed, som den hovmodsdrukne Barbar fraaser i for at trøste sig i sine Nederlag, der stiger for hver Dag, der gaar.

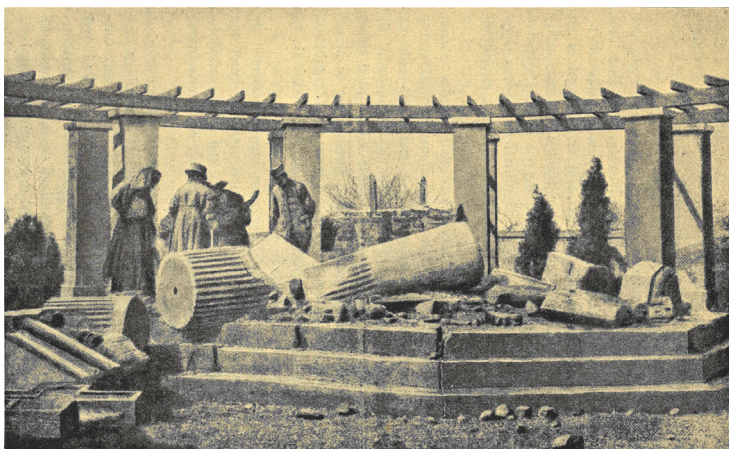
Forfatteren hævder, at disse byer for de døde er planlagt og udført som ekspropriation af fransk jord, en erobring, der skal håndhæves til evig tid, selv efter den tyske rømning af Frankrig. De franske bør ikke falde i den tyske fælde og blive vogtere og kustoder for de tyske gravmuseer, gartnere for de tyske indhegninger. Skal de franske acceptere valfarter og mindedagskaravaner til de tyske grave? Nej! Det er den franske soldats pligt at besvare det spørgsmål! Tyskerne kan hvile i fransk jord. Den ret bør de indrømmes. De kan gøde jorden med deres lig, men heller ikke mere. Enhver har ret til seks fod jord – i længden, ikke i højden – "Med et simpelt lille Kors af Træ, kort og godt, vil vi have vist os rigeligt højomdige. Og, hvad Resten angaar ... ned med det! Frem med Hakken og Vædderen". Altså en opfordring til at jævne de tyske gravanlæg med jorden og overgive dem til naturen.

Det var dette indlæg, forfatteren Karl Larsen besvarede i sine to kronikker. Han var beundrer af den tyske militarisme og var under krigen hvervet af Tyskland som propagandist.¹ Det er formodentlig gennem det tyske propagandanetværk, han er blevet gjort opmærksom på Lavedans artikel. Larsen ind-

Skræmmebilledet som den franske opinion så det: Tysk betonengel på fransk kirkegård i Lens. Kampen ud over Graven.

I bogen *Kampen ud over Graven* blev der givet eksempler på, hvorledes den franske hær systematisk ødelagde tyske soldatergrave.

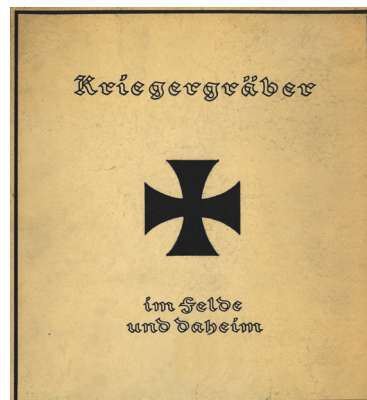
rømmer, at knapheden på begravelsesplads både i Tyskland og Skandinavien sammen med en vis monumentsyge, der ikke har været støttet af voksende smag, har kunnet forskyde billedet til ugunst for begravelsespladsernes landskabelige og personlige virkning. Også ved fronten finder man udslag af dette. Han har selv gjort iagttagelser under rejser ved den tyske front og set mange simple gravpladser i landskabet, hvor tyskere hviler side om side med deres fjender. Tyskerne har gjort, hvad de kunne for at hædre disse døde. Han medgiver, at: "Nogle af de tyske Begravelsespladser, navnlig fra Krigens første Tid, er mere præget af hæderlig Anstrengelse end af en lykkelig Haand. Der er gjort for meget og for lidt ud af det".² Flere begravelsespladser minder om dårlige kolonihaver, men senere anlæg er blevet til under kunstnerisk ledelse af værdi både 'landskabsgartnerisk og i henseende til monumental udsmykning', mener Larsen og skriver:

De bedste af disse militære Gravpladser præges af simpel Størhed og fredelig Ynde, med rolige og alvorlige Gravminder af Sten og Træ, Bautaer og Kors uden kunstlede Paafund og paaklistret Pynt, harmonisk ordnet; de kender ingen Gelændre af Jern eller Træ, men friske grønne Hække omkring lave og højstammede Roser, Forglemmigej og Primulaer, Vedbend og anden levende Plantevækst.³

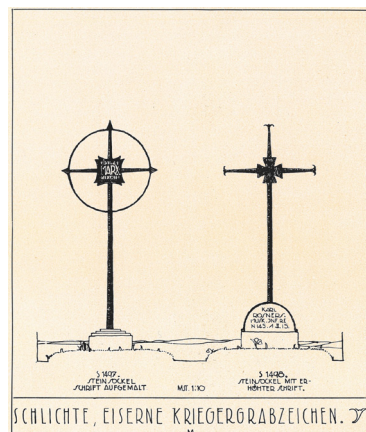
Larsen nævner en nyudkommen bog *Kriegergräber in Felde und daheim*, redigeret af en ven af dansk kunst, Peter Jessen. Heri vises en dansk gravhøj og Bissens monument fra 1855-57 for J. Th. Lundbye ved Garnisons Kirke i København. Mange af den danske debatbogs billeder stammer fra denne tyske udgivelse.

Karl Larsen er fra antityske aviser orienteret om, at man flere steder har fulgt Lavedans ønsker, nemlig ødelagt tyske grave. Franskmændene har selv gennem historien skændet deres katedraler ved ran og ødelæggelse af grave. Tyskerne har da også haft deres billedstormere, også senere end i 16. århundrede. Her må vi danske tænke på Istedløven fra 1862 på Flensborg Kirkegård. Ud fra en Lavedansk tænke måde omstyrtede tyskerne efter sejren i 1864 løven og bragte den til Berlin. Larsen finder det logisk nok, da løven jo var et sejrssymbol, et symbol på underkastelsen af dem, der havde kæmpet på oprørernes side i 1848-50, en ensidig forherligelse af den kamp, der netop i de dødes have burde være glemt. "En politisk knejsende Løve maatte virke paa de besejrede Tyskere i Slesvig – der tilmed var vore annekterede Landsmænd – paa lignende Maade som lignende Løver eller sværtebevæbnede Engle over tyske Helte nu virker paa den franske Skribent".⁴ Tyskerne bør således i en vis grad forstå den berettigede kerne i Lavedans overdrivelse ved at mindes de følelser, de selv godt begreb i 1864. Larsen indrømmer over for Lavedan, "at Tyskerne, naar de vilde hædre deres Døde, ofte har tænkt for meget paa dem og sig selv alene og har kunnet glemme, at der også gives andre Mennesker i verden, deriblandt Fjender, i hvis Land og blandt hvis Befolkning de døde Tyskere skulde kunne ligge uden at vække Bitterhed og Strid ogsaa efter deres Død." Sådanne bestræbelser og overvejelser er oppe i tyske militære og kunstneriske kredse; de ligger bag Peter Jessens mønsterværk om krigergravene.

Rikard Teglbjærg opsummerer, at Karl Larsen med rette har peget på et problem i Lavedans opfordring til med militær magt at ophæve gravfreden. Larsens analogi med Istedløven afstedkom en heftig indsigelse fra læge Louis Bramson;

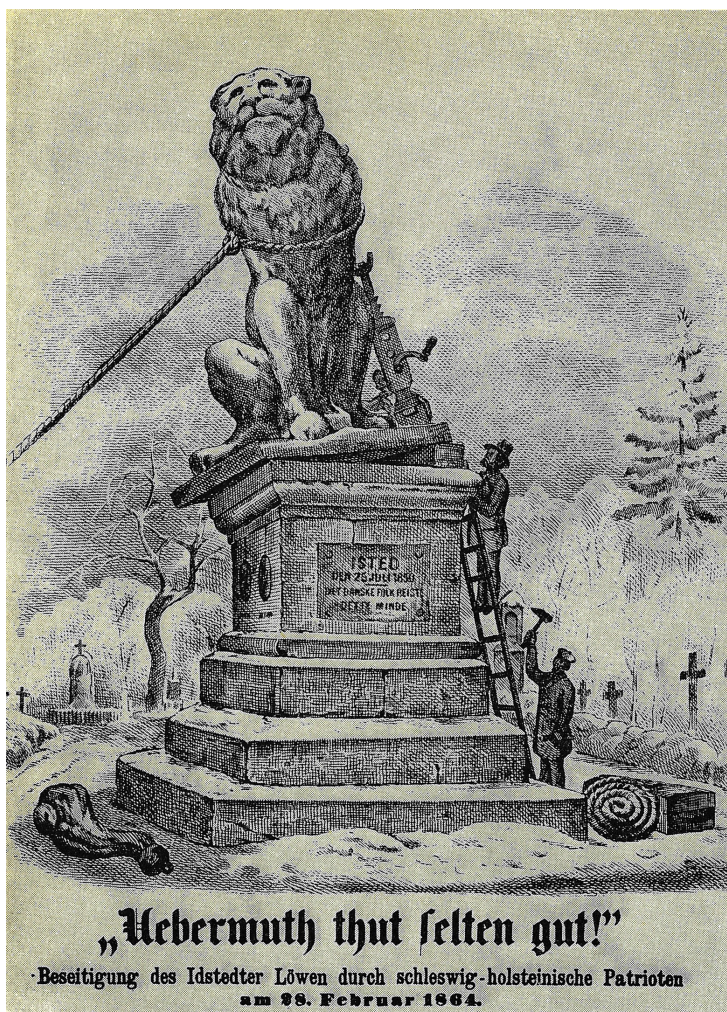

Bogen *Kriegergräber im Felde und daheim* blev i 1917 udgivet af den tyske hærs forvaltning som et idekatalog med hensyn til krigergrave; den var redigeret af kunsthistorikeren Peter Jessen i Berlin.

Georg Metzendorf, Essen. Udkast til enkle smedjærns kors til krigergrave for Wiesbadener Gesellschaft für Grabmalkunst. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Istedløven nedtages af slesvig-holstenske patrioter fra kirkegården i Flensborg.

Larsen svarede ikke på den. Selvfølgelig er sejrsmonumentet på kirkegården i Flensborg en rød klud for øjnene af danske betragtere. Digteren Sven Lange tog stærkt til genmæle mod Larsen. Han valgte efter en række forvanskninger af Larsens ytringer entydigt side for det uskyldige Frankrig. Ifølge Lange bør franskmændene ødelægge de tyske aggressorers grave og erstatte dem med beskedne og forsonende trækors (hvilket Lavedan faktisk ikke havde foreslået, men højst tilstået tyskerne). Debatten bølgede frugtesløst mellem Lange og Larsen, men i juli måned indledtes et replikskifte med forfatteren Ingeborg Raunkjær. Hun mente, at den tyske strategi med de store monumentale kirkegårde var at holde kampen ud over graven levende, for de virker ikke forsonende, hvilket beskedne trækors gør – de er nemlig ikke skabt til at holde hadet flammende. Hun harcelerede over, at den af Larsen udnævnte

”ven” af dansk kunst, Peter Jessen, dristede sig til at benytte Bissens monument over Lundbye. Larsen er, siger hun, lige så tendentiøs som Johannes Jørgensen i bogen *Klokke Roland*.⁵ Vi kan vel selv vurdere uden dr. Larsens vejledning. Endelig mener hun ikke, man kan tale om germansk og nordisk gravkultus på bekostning af den romanske, da forskellen på dem sikkert blot er af klimatisk karakter.

Larsen svarede med eksempler på tysk veneration for de fremmede grave fra Frihedskrigene i 1813 og henviste til franske sejrsmonumenter fra den Fransk-Tyske Krig – på tysk jord. Han mindede om, at det dog handler om indviet jord, der bør respekteres af nationer, der kalder sig kristne. Endelig henviser han til den tyske kejsers kabinetsordre af 28. februar 1918, der taler om underhandlinger mellem de stridende i forhold, der omfatter krigsgrave.

Ingeborg Raunkjær sætter sagen på spidsen, når hun spørger, om det er rigtigt af en nation systematisk at fjerne alle pralende og sindsforgiftende gravminder, som fjenden under indfald i landet har rejst, og som vil virke til den hadefulde fortsættelse af kampen ud over graven. Hun svarer selv, at det ikke blot er rigtigt men en pligt at gå løs på dem. Tysklands gravmæler i Frankrig og Belgien kan ikke være tabu.

Professor i romansk filologi Kristoffer Nyrop bidrog med en kronik, der ud fra et referat i en bog af Benjamin Vallotton søgte at påvise, at tyskerne optrådte som gravskændere i Frankrig. Den af Nyrop refererede sag kunne dog ikke med nogen sikkerhed tilskrives den tyske hær, og de spørgsmål, der rejstes, gik egentlig uden om det, der debatteredes. Nyrops artikel blev af redaktøren bevidst og effektivt illustreret med tyske gravanlæg, sønderskudt af franskmændene og englænderne, og franske anlæg ødelagt af fransk granatild.

Den grundtvigske præst og debattør Morten Pontoppidan var kender og beundrer af det moderne Tyskland og samarbejdede med Karl Larsen.⁶ Han gik til forsvar for gravfreden. Med reference til den megen debat om trækorsene, om kristendommen, der synes at fortrænges af nationalhadet slutter han: ”Men er det da nødvendigt, at Frelseren skal komme endnu en Gang, og dø for os paa sit Trækors?”⁷ Også overkirurg E.A. Tscherning fra Københavns Kommunehospital ytrede sig, men affejedes af såvel Larsen som Teglbjærg. Besynderligt er forfatteren Aage Barfoeds⁸ synspunkt, at de døde ikke behøver grave, men bedst mindes i hjertet, hvormed hele problemet jo

opløser sig selv. Grave og mindesteder er fuldkommen unyttige. Bogen afsluttes med et indlæg af fabrikant Reinhold Philipp, gift med Georg Brandes' datter. Han var reserveofficer i Tyskland. Han orienterer om gravskik i felten og redegør for, at de tyske gravpladser ikke optager en kvadratfod af fransk landbrugsjord. De er anlagt i frie områder som skov og krat – nøje valgt, for at bønderne ikke skulle komme til at pløje dem op. Teglbjærg opsummerer, at spørgsmålet er, om en voldsom national forargelse berettiger det foreslåede voldsomme brud på den religiøse gravfred mellem de kæmpende hære.

En del af baggrunden for den heftige debat var et tysk forsøg på at imødegå ensidigheden i bedømmelsen af det unge, kæmpende Tyskland, der var samlet ved sejren over Frankrig i 1871. Historien går dog længere tilbage, nemlig til de tyske frihedskrige mod Napoleon 1813. Her ændredes nemlig synet på soldater fra at være betalte krigshåndværkere til frivillige unge, der ville ofre deres liv for nationen. I løbet af 1800-tallet udvikledes en ny heltemytologi, en tanke om de unge døde, der atter skulle opstå af jordens, nationens skød. Man kædede soldatens død og efterliv samt nationens lidelse sammen med påsken. Det fandt udtryk i tanken om naturens regenerative kræfter, hvilket var en mere universel tanke, der af fremmede betragtere ofte benævntes som rent tysk hedenskab og germansk, mytologisk eller panteistisk heltesværmeri.⁹

Hans Grässel, Kriegergrave
på Skovkirkegården
i München 1914-1916.
*Kriegergräber im Felde und
daheim*, 1917.

Dåbsstenen ved Helligbæk nær Isted, der blev fredet af Frederik VII. Fra *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Under krigen i 1870-71 benyttedes eksisterende, lokale kirkegårde til soldatergrave, men siden udgrænsedes soldaternes grave som fællesgravlunde, hvor mandskabet skulle ligge med prunkløs militær egalitet i lige rækker. Det var ganske synligt i de gravpladser, der udlagdes på kirkegårde i Tyskland 1914-18. Soldaterne blandede sig ikke med almindelige døde. Man ønskede faktisk ikke nogen monumentalitet, ingen individualisme. Enkelthed, men ikke under nogen omstændigheder gravmarkeringer, der var masseproducerede industriprodukter.

Krigen i 1914 brød ud med pludselighed og voldsomhed – og med enorme tab. Man var ikke på omgangshøjde med indretningen af begravelser for så mange faldne. Med en for Tyskland karakteristisk effektivitet sattes dette arbejde dog i gang under krigen. Det er resultatet heraf, Karl Larsen præsenterer i bogen *Kriegergräber im Felde und daheim*. Karl Larsen nævner, at den er udgivet af den tyske hærforvaltning og udsendt i 20.000 eksemplarer til de kæmpende armékommandoer, og han gengiver korrekt, at den er resultat af et samarbejde mellem Deutscher Werkbund, Deutsche Bund Heimatschutz og Städtische Kunsthalle in Mannheim. Dens illustrationer i fotos og tegninger viser det store arbejde, der fra tysk side er gjort, og der præsenteres nye forslag fra de grupper, der fra officielt hold har været udsendt til slagmarkerne i øst.¹⁰ Det sidste af-

Bruno Paul i Berlin levede dette forslag til to officersgrave ved en vej i Øst. En simpel indhegning med et pæretræ, men landskabsæstetisk markant. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

snit, "Anregung aus alter Zeit", tilskyndelser fra ældre tid, åbnes med et fortryllende foto af en dansk gravhøj – angiveligt ved Wankendorf i Holsten. Det er dog Dåbsstenen ved Helligbæk nær Isted, der blev fredet af Frederik VII i 1858.¹¹ Herpå følger græske, romerske, middelalderlige og klassicistiske grave for at slutte med Bissens stele over Lundbye ved Garnisonskirken i København. Det er yderst velovervejet ikke at lade inspirationerne begynde og ende med tyske eksempler, men med nordiske, danske. Redaktøren Peter Jessen (1858-1920) var født i Altona i Holsten og som direktør for biblioteket ved Kunstindustrimuseet i Berlin beskæftiget med det, vi i dag kalder design. Han var formand for flere forbund til højnelse af kunstindustrien og desuden medgrundlægger af Deutscher Werkbund i 1907. Dette var det internationalt bedst kendte og respekterede forum for reform og purifikation af tyske kunstindustriprodukter i kejsertiden. Forbundet søgte gennem samarbejde med industrien at udvikle typer, der var godt, enkelt og traditionelt formgivet, og som lod sig fremstille serielt af håndværkere. Det var et sidestykke til lignende bevægelser i England og i Skandinavien. Det havde tillidsfolk blandt arkitekter i Nederlandene og ikke mindst i Skandinavien.

Peter Jessen forfattede forordet til bogen, hvor han taler om heltene, der er faldet for at gøre Tyskland stort og stærkt; de er faldet for tysk ære og egenart. Hertil hører også tysk kunst.

Aloys Ludwig, Massegrav i felten med bautasten, 1915. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Det, vi skaber for vore helte af kærlighed og som tak, kan kun være det bedste af tysk kunst. Det bedste i kunsten, siger Jessen, er ikke det kæmpemæssige, endnu mindre det behageligt sødlige. Vi har brug for stram, enkel værdighed. Det har vi ikke altid taget i betragtning efter 1870. Vi har opstillet kostbare mindesmærker for de døde og for sejrene; de opløfter os ikke i dag, men virker derimod nedtrykkende. Det er en bitter lære.¹² Han nævner, at bogen, der skal virke som inspiration, har modtaget et betragteligt bidrag fra Deutscher Werkbund.

Det nye er, at man søger en helhed og enkelhed, der især kræver landskabs- og havearkitekternes medvirken. Bruno Paul, direktør for undervisningsafdelingen ved Kunstindustrimuseet i Berlin, beskriver idealet for anlæggene på Østfronten som gravhøje, der er smykket med efeu eller hedevækster. På et enkelt, holdbart kors eller en simpel stentavle vil vi kunne læse navnet på den faldne. Det samme kors, den samme stenplade skal ære de kammerater, der hviler side ved side som forbundne kammerater. Kan man ikke på stedet skaffe gamle træer, bør der plantes nye arter, der svarer til klimaet og landskabet, og som vil have gode vækstbetingelser. De mange pigtrådsindhegninger om gravpladserne skal erstattes af stærke mure af marksten. Skal et gravsted markeres, skal man gøre

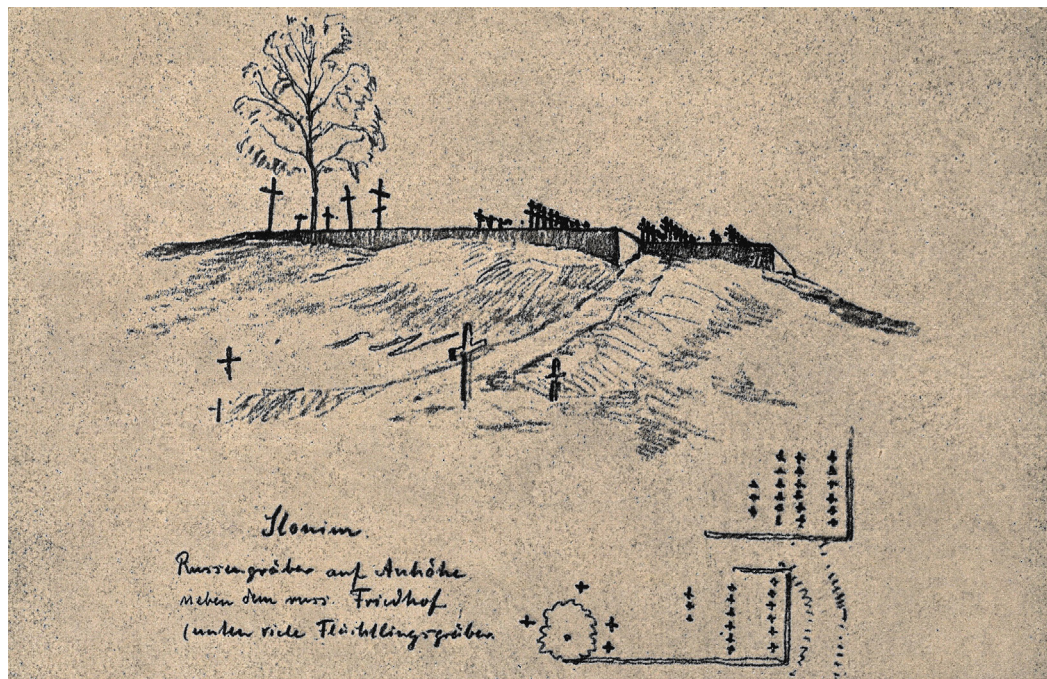
Richard Berndt, München,
Kirkegård med monument.
*Kriegergräber im Felde und
daheim*, 1917.

det med de sten, der kan opsamles på stedet, eller af sten fra brud, der måtte findes i umiddelbar nærhed. Er gravpladserne indrettet sådan, kan der gå hundreder af år, hvor måske ingen finder dem og plejer dem, men hvor træerne vokser sig store, murene bliver bevokset og gravmindet hylles i efu. De bliver smukkere for hvert årti, mere alvorlige og udtryksfulde som markering af den trofasthed, de tyske mænd havde over for deres fædreland.¹³

Hvor stærkt de nye synspunkter stod i den statslige forvaltning af soldatergravene, ses af den kejserlige kabinetsordre af 28. februar 1917, der også er henvendt til feltgejstligheden. Heri udtrykker kejseren sin vilje, nemlig at krigsgravene og soldaterkirkegårde i højst muligt omfang må læne sig op ad naturen og iagttage en prunkløs soldatermæssig enkelhed med mulig bevaring af det, der er skabt af kammeraternes dyrebare hænder – identiske gravmarkeringer for alle på en kirkegård, idet kostbar prunk og anlæggelse af store monumentalanlæg bør undgås. Det vil efter kejserens formening svare bedst såvel til ånden hos dem, der har ladt livet i kampen, som de sunde følelser hos de overlevende kammerater.¹⁴

Forslag fra de kunstnergrupper, der arbejder med forholdene på den tyske østfront. Her foreslås en mur opført til at skille de tyske soldatergrave fra russeres og flygtninges uglejede grave. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

Bogen rummer et væsentligt program, nemlig at de kunstnerisk og landskabeligt gennemtænkte anlæg fra krigens grav-

pladser må komme til at virke inspirerende for en helt ny tilgang til anlæg af kirkegårde i de moderne storbyer, når krigen er ovre. Krigen skal føre til besindelse, være et brud med det unge kejserriges usunde monumentalitet.

I Danmark

Når vi ser, at idealet med de såkaldte *Heldenhaine*, gravlunde, var stensætninger rettet mod en fjern fremtid, giver det endog meget god mening, at Peter Jessen ikke lod inspirationen herfra komme fra noget tysk anlæg, men derimod en dansk gravhøj omkranset af skønne træer. Når det gælder mindet over de unge døde helte, patrioterne, er næppe noget bedre eksempel vel monumentet over den unge landskabsmaler J. Th. Lundbye, der meldte sig frivilligt som soldat og døde af et vådeskud, før krigshandlingerne begyndte.

I Danmark tog man godt imod de tanker, der besjælede Deutscher Werkbund. P.V. Jensen Klint blæste til en lignende kamp,

Aloys Ludwig, München, "Heldenhain", opsamlingsgrav med stensætning, 1915. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

I Tyskland er der en rig tradition for at bruge træer som monumenter. Richard Berndt i München leverede flere forslag med krigsmindesmærker på gamle, markante træer. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

da han i 1911 udgav sin betydningsfulde artikelsamling *Bygmesterskolen*. Hans råd er at have tre billeder for øje: den gamle landsbykirke, den gamle herregård og en bondegård. Men vi skal følge maleren i landskabet og finde endnu en bygning, den ærværdigste og skønneste: stendyssen, kæmpegraven. Her har vi natur og kunst i enhed. "Hæng et Billede af den op over der tre andre".¹⁵ Og det gør han selv med et billede, der tilsyneladende er af Lundbye. Fra denne urform går linjen til Peter Jessen i Berlin.

Fra den engelsk inspirerede medgrundlægger af Deutscher Werkbund Paul Schulze-Naumburg (1869-1949) udgik en stærk inspiration, hvis ni bind *Kulturarbeiten* blev nøje studeret.¹⁶ Her fremholdtes inspirationen i det gamle, det traditionelle, der havde afsat sikre formmæssige spor og idealer, som med industrikulturen var stærkt truet. Schulze-Naumburg benyttede fotografiet i sine markante modsætninger mellem eksempel og modeksempel. Det var nøjagtig samme strategi, både Foreningen Bedre Byggeskik og Foreningen for Naturfredning i Danmark benyttede. I omtalen af kirker og kirkegårde fremhæver Schulze-Naumburg det monumentale, solitære træ i landskabet,¹⁷ men kan også under krigen i 1917 i bind IX ønske, at 'tysk kultur' snarest renser Waterloo-monumentet i Belgien for den skæmmende bebyggelse.¹⁸ Det er et arkitektens udtalte krigsmål.

Den danske arkitekt Carl Brummer var medgrundlægger af Landsforeningen Bedre Byggeskik i 1915 og blandt dem, der blev opfordret til at indtræde i Deutscher Werkbund som udenlandsk medlem.¹⁹ Han accepterede invitationen og deltog i 1914 i Werkbunds store udstilling i Köln, hvor han mødte de andre europæiske "tillidsmænd". Konferencen blev afholdt tre uger før krigens udbrud.

I 1917 fik Brummer en henvendelse om hjælp til, at Werkbund kunne holde en udstilling i København. Brummer henviste til Emil Hannover, Kunstindustrimuseets direktør, og det endte med, at Deutscher Werkbund fik stillet Den Frie Udstillings bygning til rådighed i sommeren 1918. Brummer beretter, hvordan han med Werkbunds ledende mænd og flere professorer fra München blev inviteret til souper i det tyske gesandtskab. Gesandt grev Brockdorff-Rantzau, der havde rekrutteret Karl Larsen for den tyske propaganda, var vært for de danske embedsfolk og kunstnere, herunder den tysk-kritiske Brummer. Da ingen danske talte, improviserede Brummer en tale, der anerkendte det store arbejde Deutscher Werkbund havde

gjort – og udtrykte håbet om, at samarbejdet med det kunne tages op efter krigen. Herfor modtog han stor tak fra gesandten.

Hvad Brummer ikke erindrer, er, at han sammen med Karl Larsen i 1918 udgav bogen *Tyskernes Kamp mod den slette Smag. "Der deutsche Werkbund" og dets Arbejde*. Den blev udgivet af Fonden af 1916, der havde som mål at udbrede kendskabet til dansk kultur i Tyskland og vice versa. Bogen er illustreret af store sort-hvidefotos, de tre sidste viser soldatergrave fra den af Peter Jessen redigerede bog for den tyske hærforvaltning.

Tyskerne tabte som bekendt krigen, og i efterkrigstidens revanchisme blev forvaltningen af krigsgravene glemt. Mange af de tyske anlæg ødelagdes, da fronten begyndte at vige i 1918, og de kom til at befinde sig i kampzonen. De sejrende parter var ikke generøse. Tyskland var forarmet, og varetagelsen af gravenes pleje blev overladt til foreningen Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.

I 1921 rejste den danske præst Andreas Fibiger til Vestfrontens

Tysk krigskirkegård i feltet ved Orany i Frankrig skabt under rådgivning af Staatliche Beratungsstelle für Kriegerehrung, Berlin. *Kriegergräber im Felde und daheim*, 1917.

slagmarker og gav et rystende indtryk af det arbejde, der pågik for at rydde op i krigens bjerge af lig. Man skabte nu monumentale massebegravelsespladser. Han beskriver besøget på soldaterkirkegården ved Fort Hoboken nær Antwerpen i Belgien. "hvor de tyske Grave allerede dækkedes af Græstæpets Grønsvær, uden en eneste Blomst. Det er de besøgende forbudt at betræde den Afdeling af Kirkegaarden, den er viet til Glemsel og Forfald, medens de allierede Nationers Krigergrave er smykket med Blomster, Kors og i mange Tilfælde Portrætter af den afdøde".²⁰ Mærkeligt opfyldtes Henri Lavedans truende forudsigelser i debatten, men omvendt synes den i Tyskland under krigen udviklede landskabsæstetik netop at markere sig i periodens store slag om smag.

Litteratur

Bach-Nielsen, Carsten, "Kirken, krigen og kulturen. Stemninger og standpunkter under Første Verdenskrig", *Historie* 1994, 2, 273-293.

Brummer, Carl og Karl Larsen, *Tyskernes Kamp mod den slette Smag, Det deutsche Werkbund og dets Arbejde*, København 1918.

Brummer, Carl, *Mennesker, Huse – og Hunde*, København 1949.

Düring Jørgensen, Jesper, *Den smilende kamæleon. Karl Larsen (1860-1931) Digter, journalist, militarist*, København 2013.

Fibiger, A., *I øvrigt. Fortællinger og Oplevelser*, København 1929.

Grieg, Nordahl, *De unge døde*, 1932, da. udg. København 1963.

Holler, Wolfgang, Gudrun Pürsche & Gerda Wendermann (red.), *Krieg der Geister. Weimar als Symbolort deutscher Kultur vor und nach 1914*, Dresden 2014.

Holsøe, Poul, "Byggesættet paa Landet" (kap 4, "Bestræbelser for at bringe meres Skønhed og Sundhed ind i Dagliglivet"), *Frem's Aarbog over ny Viden og ny Virken*, 1908-1909, 175-187.

Jensen Klint, P.V., *Bygmesterskolen*, København 1911.

Kriegergräber im Felde und daheim. Herausgegeben im Einvernehmen mit der Heeresverwaltung, München 1917.

Lindhardt, P.G., *Morten Pontoppidan II. 1894-1931*, Aarhus 1953.

Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford 1990.

Müller, Sebastian, *Kunst und Industrie. Ideologie und Organisation des Funktionalismus in der Architektur*, München 1974.

Orłowicz, Mieczysław, *Illustrierter Führer durch Przemysł und Umgebung*, Lemberg 1917.

Pontoppidan, Morten, "Tyskland som krigsførende Verdensmagt", *Gads Danske Magasin* 1914, 733-746.

Pontoppidan, Morten, *Anno 13. Tysklands Rejsning mod Napoleon for 100 Aar siden*, København 1913.

Schulze-Naumburg, Paul, *Kulturarbeiten*, 1-9, Herausgegeben vom Kunstwart, München 1901-1917.

Struckmann, Erick, "Naturfredning", *Nær og Fjern*, red. Jørgen Ranke og Kristian Bure, 1924, 2. Halvår, s. 362-378.

Teglbjærg, Rikard (udg.), *Kampen ud over Graven. Ordveksling og Kommentar*, København 1918.

Noter

- 1 Jesper Düring Jørgensen, 369-425
- 2 Rikard Teglbjærg, 1918, 18.
- 3 Rikard Teglbjærg, 1918, 19.
- 4 Rikard Teglbjærg, 1918, 27
- 5 Carsten Bach-Nielsen, 1994.
- 6 P.G. Lindhardt, 330
- 7 Rikard Teglbjærg, 1918, 69.
- 8 Rikard Teglbjærg, 1918, 79-83.
- 9 Georg L. Mosse, 42-50
- 10 Mieczysław Orłowicz, 1917. 88-110
- 11 Ifølge traditionen var det her, at Poppo døbte Harald Blåtand.
- 12 Kriegergräber, 1917, 7.
- 13 Kriegergräber, 1917, 10
- 14 Kriegergräber, 1917, 51.
- 15 P.V. Jensen Klint, 1911, 39.
- 16 Han blev sidenhen renlivet nazist og kendt som den, der nedlagde Bauhaus i Dessau.
- 17 Poul Schulze-Naumburg, VII, 227-266
- 18 Poul Schulze-Naumburg, IX. 305
- 19 Carl Brummer, 1949, 120-124
- 20 A. Fibiger, 1929, 158